

СПРОБА ВИПРАВДАТИ

(ФІЛОСОФСЬКО-ТЕОЛОГІЧНЕ І МОРАЛЬНЕ У ТВОРЧОСТІ М.В.ГОГОЛЯ)

Розвиток вітчизняної філософської думки початку ХІХ сторіччя відзначений тим, що сфера релігійних почуттів і релігійного світогляду стає предметом філософського аналізу.

Предмет нашої зацікавленості становить творчість М.В. Гоголя з усіма його приваблюючими дослідника творчими шуканнями. Насамперед, це пошук правильного знання, що упорядковує світ, керується думкою про єдність істини, блага і краси, тобто гносеології, етики та естетики. Увага орієнтується на багатство "внутрішньої" людини, її моральних і релігійних бажань, велич її безсмертного духу, духовного самовдосканалення, шляхів єднання з Богом - усе це набуває концептуального вигляду у творчості М.В. Гоголя

Залучати М.В.Гоголя до когорта письменників, що філософують, досить складно. Офіційно, сукупність його філософсько-світоглядних розвідок у науковій літературі ніяк не відбита. До речі, така ж доля спіткала і Ф. М. Достоевського, хоча читач може знайти у деяких енциклопедичних виданнях зауваження, що літературні і літературно-критичні твори М. В. Гоголя і Ф. М. Достоевського мали істотний вплив на становлення філософських концепцій багатьох вітчизняних і закордонних філософів.

Розвиток вітчизняної філософської думки початку ХІХ століття відзначений тим, що сфера релігійних почуттів і релігійного світогляду стає предметом філософського аналізу. Починається своєрідна диференціація вітчизняної філософії: вона переступає пороги духовних академій і стає складовою частиною духовної культури. Світська філософія набуває іншої, порівняно з духовно-академічною, орієнтації, хоч і не відмовляється від її основних проблем, понять і принципів. Таким чином, філософська думка, як світська, так і академічна, продовжує розвиватися у рамках релігії, і релігійно-ідеалістичні традиції надовго залишаються

домінуючими в духовному житті суспільства. Розвиваються православне богослів'я і православна філософія.

Є універсальні принципи людського буття, відомі людству споконвічно, але вони усе більше і більше деградують у міру розвитку людського роду. Іноді у житті і творчості окремих людей, суспільства настають такі періоди, коли людина, її духовна сутність займають центральне місце. Зсув у людинознавчу сферу, у сферу антропологічну, повертають нас до людських цінностей, а саме до "виявлення сенсу існування".

У мислителів з'являється прагнення розробити "ширу", практичну, значиму філософію, яка б зберегла живий релігійний дух православ'я. Головне, що визначає самобутність розвитку вітчизняної релігійно-філософської думки, - це звернення до внутрішнього світу людини, до проблеми її духовного життя як центральної у філософії.

Проблема релігійного змісту культури, як помітив М. А. Бердяєв, хвилювала багатьох російських мислителів початку ХІХ століття. Кожний із них не був самотній у вирішенні цієї проблеми, і кожний був оригінальний у підході до неї. І для І. В. Кириєвського, і для О. С. Акса-

кова, і для О. С. Хомякова та багатьох інших "внутрішня розбудова" самого себе - це справа практична і висока, а Гоголь до того ж хотів це удосконалювання відбити у художній формі. В цій "розбудові" самого себе розум засуджується, вважається джерелом неправильного і перекрученого знання. "У той час, коли вже було почали думати люди, освітою вигнали злобу зі світу, злість із іншого кінця входить у світ, — дорогою розуму..." [1]. Швидше за все, у даному випадку засуджується розум, не як розум, що є ідеальним видом пізнавальної діяльності душі, а як відсутність "піднесення душі", тобто відсутність бажання побачити істину, для чого необхідно піднесення в область розумо-осягання. Це пошук правильного знання, що упорядковує світ, що керується думкою про єдність істини, блага і краси, тобто, гносеології, етики та естетики.

Цьому сприяло прочитання праць отців східної церкви (Василія Великого, Йоана Златоуста, Йоана Лівствичника, Єфрема Сіріна й інших), які до початку ХІХ століття широко розповсюдились. Ставка робиться й увага орієнтується на багатство "внутрішньої" людини, її моральних і релігійних бажань, велич її безсмертного духу, духовного самовдосконалення, шляхів єднання з Богом - усе це набуває концептуальний вигляд у вітчизняній філософії ХІХ століття.

Предмет нашої зацікавленості становить творчість М. В. Гоголя з усіма його приваблюючими дослідника творчими шуканнями. Письменник осягав дійсність, апелюючи до власного досвіду, до власних спогадів й особливостей сучасності, спрямовуючи їх на усвідомлення істини. Поступово дійшов до розуміння, що майбутнє твориться сьогодні, і яке наше сьогодні, таким буде і наше завтра. Беззаперечним фактом для нього є те, що в "руках милосердного Бога усе: і сучасне, і минуле, і майбутнє". Але наші мрійники про світле майбутнє, як слушно зауважує М. В. Гоголь: "Дрібницю забули! Забули всі, що шляхи

і дороги до цього світлого майбутнього заховані саме у цьому темному і заплутаному дійсному сьогодні, яке ніхто не хоче визнавати: кожний вважає його низьким і невартим своєї уваги, і навіть сердиться, якщо виставляють його на споглядання усім" [2].

Таким чином, у вищенаведених роздумах М.В. Гоголя виявляється, по-перше, ясне розуміння ним нагальної необхідності визначити обов'язок людини; по-друге, нагальна потреба кожному виконувати цей обов'язок; по-третє, розуміння того, що майбутнє твориться сьогодні і яке наше сьогодні, таким буде і наше завтра. Найбільше, на мою думку, засмучує Миколу Гоголя небажання співвітчизників тверезо і неупереджено подивитися у наше сьогодні, й не бентежитися бридкостями. а шукати засобів і шляхів позбавитись їх.

Уважне та напрочуд зацікавлене вивчення праць святих отців церкви посприяло радикальному оновленню всього устрою думок Миколи Васильовича. Я не маю сумнівів у тому, що сутність релігії глибоко захована, і її розуміння вимагає тривалої і наполегливої праці. Проте новий погляд, який запропонувала Ч.де Лотто у дослідженні повісті М.Гоголя "Шинель" на втілення у повсякденне життя ідеї релігійного служіння Акакієм Акакієвичем Башмачкіним, здається мені досить спірним. Наскільки я розумію, в Євангеліях Ісус Христос говорить про "злиденних духом" зовсім не в тому розумінні, в якому це тлумачить де Лотто. Вона вважає, що Гоголь намагався створити "образ аскета, що не усвідомлює свій аскетизм, тобто втілення справжньої євангельської духовної "убогості", тієї дитячої простоти, у якій було відмовлено йому самому природою і до якої він болісно прагнув" [3]. Акакій Акакійович, на думку де Лотто, "справжній жебрак", тому що він ніколи не говорить красномовно, а "уклінними, неясними і здивування виповненими словами" [3]. І далі, керуючись своєю логікою розкриття

теми, де Лотто пише про те, що "недорікуватість Акакія Акакійовича відбувається від невідповідності людської мови його внутрішньому духовному світу". Остання і попередня її фрази явно протирічать одна одній. Адже одна справа не вміти висловити досвід містичного переживання Бога, "блаженство душі" своєї, за Гоголем, і зовсім інша справа - спілкування з колегами із службових питань.

Виникає неминуче питання, нехай і крамольне: "А чи був Ісус Христос злидений духом?". Думаю, що відповідь тут однозначна: "Так, був". Інакше Царство Небесне було б не Його. Адже Ісус Христос у Євангелії — найрозумніший з-поміж нас усіх, а учнів своїх, апостолів, наполегливо вчив вищої мудрості, скеровуючи їх на шлях Істини. Як же можуть учні і послідовники Його - християни бути невігласами, недорікуватими, безсловесними "злиденими духом"? Щось тут явно не стикається. Мабуть, поняття "злидений духом" треба розуміти в іншому плані, хоча з "блаженною безпристрасністю" воно цілком може бути пов'язане.

Втім, звернемося за роз'ясненнями до Петра Могили. Він пише, що перше блаженство: "Блажени нищии духом: яко тих есть Царствие Небесное" (Мф. 5,3). Таким чином, відповідаючи на питання 31-ше, Петро Могила пояснює, що перше блаженство є: "Вчення про багатство і речі мирські: якщо вони приходять до кого у великій кількості, по благодаті Божій, той повинен ними користуватися не так, як повний хазяїн їх, але як управитель, і не повинен бажати їх із надмірною жадністю серця..." [4].

Надзвичайно часто пригадується критиками епізод із "Шинелі", у якому Башмачкіну було запропоновано "переменить заглавный титул, да переменить кое-где глаголы из первого лица в третье" [5]. Цей епізод пояснюється по-різному, але найчастіше Башмачкіна інтерпретують як залякану, незначну людину. Ч. де Лотто стверджує, що в цій

ситуації "він переживав тому, що спокуса відірвала його від світу безпристрасності, у який він цілком занурений, а тому і звеличений" [3]. Однак здається, що справа в іншому. І недорікуватість Акакія Акакійовича, і безглуздість його вчинків - це явища одного порядку. Він занадто тупий і обмежений. Так, "він служив ревно", "із любов'ю". Але на більше він був просто нездатний! Гоголь "підняв" би його, якби він був здатний "підніматись". Думаю, що саме зазначена обставина найбільше і пригнічувала Гоголя, який сам такого героя і створив. Саме безпристрасність чиновника, відданого служінню Богу, як вчать нас містики, і може полягати в тому, що людина сумлінно служить, виконує свій професійний обов'язок з гідністю, не думаючи про наслідки, а те, що з цього вийде врешті-решт, що дасть Бог, він прийме із вдячністю і покорою, і служитиме ще краще, допомагаючи й іншим піднятися на сходах служіння справі, а виходить, і служіння Богу. Один-єдиний крок у службовій кар'єрі не міг би суттєво змінити життя Башмачкіна. Але цей крок дозволив би йому краще виконати свій обов'язок. От про це саме і писав Петро Могила: "Однако не лишаются вечной жизни и спасения те,, которые, приобрета именованье и богатство правильным образом, правильно и употребляют оное, именно, жертвуя на нужды церковныѣ, на милостьши бедным, странным, немощным и другим нуждающимся людям... Но все те, которые от расточительности и распутства приходят в крайнюю нищету, не могут надеяться получить никакой награды от Бога за нищету сию. Напротив, им надлежит принести раскаяние в расточении и неправильном употреблении своего имени" [4]. Але Акакій Акакійович впав у повну злиденність саме від марнотратства, тому що він неправильно використав своє майно, тобто свої здібності. Безглузде переписування у вільний час паперів стало великою спокусою для чиновника

Башмачкіна. Весь навколишній його світ був світом, у якому він бачив лише "свої чисті, рівним почерком виписані рядки" [5]. Зверніть увагу - свої. Списаний чиновною рукою папір і світ, що оточував його, були ототоженні Башмачкіним.

Тут потрібно згадати, що повість "Шинель" була анонсована автором під назвою "Про чиновника, який украв шинель". Виходить так, що М. В. Гоголь протягом усієї роботи над повістю усвідомлював її насамперед як повість про чиновника, який краде, а не про чиновника, якого обікрали. Я вважаю, що художній образ Башмачкіна у Гоголя - це образ-застереження. Той, хто сьогодні повторює те, що робив учора, завтра може навіть просто вже не зуміти побудувати і простенької справи сьогоднішньої. Акакій Акакійович Башмачкін повсякденно опускався і цілком логічно, що, врешті-решт, деградував до межі, яка відпущена була йому природою. І тоді стає зрозумілим, чому М. В. Гоголь анонсував "Шинель" як повість про чиновника, що краде. Отримати шинель, на яку за своїм реальним станом і внеском у загальну справу ти не маєш права, означає не що інше, як вкрасти її!

Творчість М. В. Гоголя можна розуміти по-різному, і будь-яке визначення завжди можна обґрунтувати. Все залежить від нахилів і захоплень інтерпретатора. Він був у своїх шуканнях всеосяжним, випробував багато чого, намагаючись осягти неосяжне, і це дозволило йому посісти виняткове місце у вітчизняній культурі, та й не тільки у вітчизняній. Якщо для появи Гоголя істотна наявність О.С.Пушкіна, то для подальшого розвитку (і не тільки літератури) був істотний вже сам Гоголь. Коли придивитись уважно до творчості Ф. М. Достоєвського, Шарля Бодлера, Франца Кафки — вся вона в значній частині просякнута духом М. В. Гоголя. "Теперішнє розляглося у Гоголі. Він ще не святий, уже не людина. Провидець майбутнього і минулого змалював

теперішнє, але вклав у нього якусь нам невідому душу ... страждання, муки, захоплення цієї душі на таких вершинах людського шляху, що святотатством було б вершини ці міряти нашим аршином; і чи аршином вимірювати висоту позахмарних висот і трясовину бездонних болот?" [6].

Наявність "висот" і "болот" у творчості письменника породила різні інтерпретації. Так, В. В. Розанов вважає, що письменник "настільки марив і своїм хворі мрії розповів нам як дійсність", настільки був відокремлений у своїй душі, що це зробило його геніальним художником, який зображує людину, але не здатний зобразити її душу. І таким чином утворюються "мертві фігури", у яких відчувається скульптурність зовнішніх форм, рухів, виглядів, положень. Якщо дотримуватись такої логіки, то ми закономірно побачимо, що Гоголь мав хвору, спотворену уяву, яка привела його від гумору, гротеску до руйнування творчої здатності й у результаті "...самий тон і тавтологічна стилістика його одноманітних повчань, цілком позбавлених поетичної жвавості і навіть проблесків колишнього гумору, виявляють не тільки катастрофічне падіння таланту, але, очевидно, і загальне ослаблення інтелектуальних здатностей", - відзначав М. Вайскопф [7]. Таке вузьке бачення творчості письменника врешті-решт і призвели до подібних висновків. Виходить, що саме в боротьбі з цією хворою уявою Гоголя, на противагу йому, проникаючи усе глибше в людську сутність, керуючись подібним розумінням дійсності, знайшли себе наступні дослідники людської сутності у вітчизняній літературі.

І все таки хочеться бачити у творчості М. В. Гоголя щось більш цілісне і здорове. Його оригінальність і неприземленість можна пояснити обставинами, що сприяли його становленню як письменника. Знайомлячись із його листуванням, а воно у ті часи велося дуже активно і мало велике значення,

розумієш, як сильно письменник жадав душевного спокою і розуміння себе, чіткого прямування до своїх цілей, а мета, по суті, була одна.

Пошук служби, місця проживання, форми, більш адекватної для вираження своєї внутрішньої роботи - усе це було спрямовано на осмислення себе, своєї ролі, місії і зв'язку з істиною. "Думка про службу у мене ніколи не пропадала" [8]. Ця думка поступово модифікувалася і набувала у письменника нових відтінків, що відбилося на його світогляді. Сенс "служби" полягає в тому, щоб "перебудувати життя і людей", бути таким гуманістом-егоїстом, який полегшуючи життя іншим, хоче виправдати своє існування і творчість.

Так, Гоголь завжди хотів бути корисним. І навіть тоді, коли усвідомив свою "досконалість" і красу своєї душі, він не скористався нагодою піти в монастир, стати аскетом. Він вважав за необхідне поєднати спасіння своєї душі зі спасінням інших душ і всієї землі. І тоді замість яскравих образів ("Сорочинського ярмарку") на світ з'являються абстрактні поняття моралі, життя і обов'язку ("Вибрані місця..."). Сама тільки краса, проголошена літераторами-естетами, бездіяльна, вона не може зробити нас щасливими. На думку Гоголя, така краса має бути замінена красою досконалою, до якої прагне душа. Інша краса змусила Гоголя відмовитися від літературного минулого і зайнятися новим, більш корисним. Виховання власної душі зробило Гоголя прекрасним, а значить, у нього з'явилася можливість створювати більш досконале, прекрасне і корисне мистецтво. Слово "користь" так і блискає в гоголівській прозі й листуванні, де він не соромиться бути раціональним: "... Любити кого-небудь особливо, здебільшого я міг тільки з інтересу. Якщо хто-небудь ставав мені корисний і через нього збагатилася моя голова, якщо він наштовхнув мене на нові спостереження, або над ним самим, над його власною душею, або над іншими людьми, словом,

якщо через нього як-небудь розширилися мої пізнання, я вже ту людину люблю, хоч будь вона і менш гідна любові, ніж інша, хоч вона і менше мене любить" [9]. У цьому виправданні божественної абсолютної справедливості.

Пошук божественного завжди вирізнявся індивідуальністю і суб'єктивністю. Якщо уявити Гоголя як богошукача, то він явище суб'єктивне, і за своєю природою суперечить аспектам як релігійного, так і світського життя. Звучить дещо парадоксально, але богошукування завжди спрямоване "на благо", нехай навіть особисте. Богошукування як явище особистісне, важко сприймається в якості ідеї, а найчастіше сприймається як доля, що суперечить загальноприйнятим нормам. Такими виявляються Гоголь, Достоевський, Розанов, про яких часто говорили як про божевільних. Адже богошукування - це шлях не тільки релігійний, але і світський, і відбувається у світському оточенні, Бога шукає світська людина, а не ненець. На зміну книжковому богошукачню Гоголя приходять соціальне богошукування, що прот. М. Флоровський називає соціальним християнством.

Релігійна думка ХІХ сторіччя має потребу в подоланні міцно сформованого на даний період переконання про автономний стан в людській особистості релігійних переконань і мирської діяльності. У Гоголя ж релігійне і літературне існували у свідомій єдності, але не в тій природній єдності, яка була притаманна попереднім епохам, коли релігійне світовідчуття було всезначущим і тому органічним. І на цьому шляху Гоголь фактично був приречений на самотність, як серед світських, так і духовних осіб. Це активне єднання релігійного і мирського початково хибне: " Никакой слуга не может служить двум господам... Не может служить Богу и маммоне" (Лк. 16, 13). Не релігійність Гоголя була незвичною для ХІХ сторіччя, а саме проникнення її в письменство і у

повсякденне життя.

М.Гоголь самотній ще й тим, що стояв у джерел злиття літературної творчості з філософією і релігією. І тепер література і релігія існують не паралельно, а пронизують одна одну. Письменник жив у постійній тривозі, його джерелом були творчі муки і страждання, яким він піддавав себе, зрікаючись принад цього

світу. "Він знав, що сам він - ніщо порівняно зі своїм творінням; що він - тільки нещасливий божевільний поруч із тією величчю, що йому сниться... Так жінка знає з неминучістю, що дитина народиться, але забуває, що вона буде кричати від болю, дорогою ціною платити за радість народження нової істоти" [10].

1. Гоголь Н.В. Полное собр.соч: В 14 т.- М., 1952.- Т.8.-С.414.
2. Гоголь Н.В. Собр.соч.: В 7 т. - М.,1986.- Т.6.-С.273-274.
3. Лотто Ч. Де. Лествица "Шинели"// Вопр.философии. - 1993.-№8.-С.58-83.
4. Православное Исповедание или Изложение Российской Веры Петра Могилы.- М.,1996.-С.107,108-109.
5. Гоголь Н.В. Собр.соч.: В 4 т.- М., 1968.-Т.2.-С.124,125.
6. Белый А.. Символизм как миропонимание.- М., 1994.-528с.
7. Вайскопф М. Сюжет Гоголя: Морфология. Идеология. Контекст. -М., 1993.- 588с.
8. Гоголь Н.В. Авторская исповедь// Собр.соч.: В7-ми т.- М., 1986. - Т.6.
9. Аксаков С.Т. История моего знакомства с Гоголем// Собр.соч.: В 4 т.- М., 1956.-Т.3.-С.360-361.
10. Блок А. Дитя Гоголя// О литературе. - М., 1980.-349с.

RESUME

The development of the national philosophic thought at the beginning of the XIX-th century is marked by the great interest to the sphere of religion feelings and outlook. They become the objects of the philosophic analysis.

We are interested in studying works by Gogol, who emphasises the richness of the "inner" person, this moral and religions wishes, the greatness of its immoral spirit, spiritual perfection, the ways of being a siryle unit with God - all this expresses the conception of this works.